

Особливості аграрного розвитку у 1920-х рр. – на початку ХХІ ст.

УДК 94 (477) «1943/1945»

С. І. Гальченко

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин,
заступник директора навчально-наукового інституту
історії і філософії Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького*

ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ХЛІБОМ У ПОВОЄННІЙ УКРАЇНІ (1943 – 1945 РР.)

Автором статті на основі опрацьованих джерел та історіографічного матеріалу розкрито питання про взаємини влади та суспільства, показано ставлення держави, керівництва союзного, республіканського та місцевого рівня до реальних потреб населення України в період 1943–1945 рр., здійснення заходів щодо забезпечення населення хлібом на визволеній території.

Після визволення територій від гітлерівських окупантів перш за все постало завдання налагодження забезпечення населення хлібом, оскільки тоді він був найголовнішим продуктом харчування. Цим продуктом за картками постачалися всі без винятку міста, робітничі селища та майже все населення в них, тоді як на решту продуктів карткова система була введена не для усіх.

Визначаючи загальну постачальницьку політику забезпечення визволених областей УРСР хлібом і продуктами харчування, союзний уряд встановив досить чітку стратифікацію поміж індустріальними та сільськогосподарськими регіонами республіки. Це знайшло відображення у низці директивних документів і деталізовано у так званих планах-заявках на постачання.

Ключові слова: хліб, забезпечення, постачання, населення, норми, керівництво, карткова система.

Постановка проблеми. Тема дослідження, в якій людина виведена на чільне місце, а всі інші складові є дотичними і такими, що сприяють з'ясуванню її реального становища в конкретних історичних умовах, спонукали використовувати такий новий напрям у методології історії, який отримав назву «історія повсякденності». Як і загальносвітова тенденція антропологізації науки, згаданий напрям асоціюється, перш за все, з творчістю французьких дослідників Марка Блока, Люсьєна Февра та ін. [1-2]. Французькі історики при підготовці своїх фундаментальних праць, де історія цивілізації передавалась через опис повсякдення звичайних людей, окрім інших складових, приділяли увагу і проблемам забезпечення населення їжею, одягом, іншими предметами побуту. Не ігнорували вони ціни та матеріальні статки людей, що кореспондувалися (або ні) з витратами на утримання себе і своїх родин. Усе це дозволяло сприймати історичний процес не як

суцільний перебіг політичних потрясінь чи воєн, а як олюднений розвиток держави та суспільства.

Треба визнати, що вітчизняна методологія ще не сягнула таких «висот», як її зарубіжні колеги. Не кажучи вже про радянську методологію, яка тривалий час панувала у вітчизняній історіографії і відштовхувалася здебільшого від принципів класовості та партійності, не орієнтуючись на дослідження повсякденного життя людей. Постачання міського населення продуктами харчування та промисловими товарами у роки війни і після неї розглядалося у працях радянської доби винятково у контексті відбудовчих процесів в окремих галузях промисловості або «турботи» партії про своїх людей, які, до речі, для цієї політичної сили (що була одночасно і вищою владою), ніколи не становили великої цінності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті історіографічного аналізу задля справедливості варто зазначити, що усвідомлення неможливості розкриття реальних, глибинних причин Перемоги у кровопролитній війні, залишаючи поза увагою людську складову історії фронту і тилу, прийшло ще наприкінці 1980-их рр. Ці проблеми у контексті воєнного лихоліття стали привертати увагу істориків спочатку на Заході і трохи згодом у СРСР. В Україні у цей період з'явилися узагальнюючі праці, і вже більш активно ця тематика почала досліджуватися з 90-их рр. ХХ ст. Вітчизняна історія вийшла на новий етап свого розвитку, коли стало можливим говорити не лише про накопичення знань, але й про зміну їх якості.

В узагальнювальних, новаторських працях вітчизняні науковці намагалися об'єктивно і неупереджено розкрити складні сторінки історії досліджуваного періоду. Це, зокрема, роботи М. Коваля, В. Барана, В. Даниленка і Ф. Турченка [3-5]. Хоча згадані автори й не ставили перед собою завдання окремо розглядати побут та життя населення у воєнний та повоєнний час, проте вони на загальному фоні сталінської доби подали основні риси повсякденності радянських людей.

Останнім часом дослідники все більше уваги приділяють тим чи іншим проблемам повсякденного життя населення. Побачили світ статті Т. Вронської [6-7], присвячені різним аспектам виживання міського населення в умовах війни та нормованому постачанню, а також її узагальнююча праця «В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943-1945 рр.)» [8].

У 2006 р. вітчизняною дослідницею О. Ісайкіною була захищена кандидатська дисертація «Побут і дозволя міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.)» [9], в одному з розділів якої досить об'єктивно розглядаються проблеми постачання продуктів харчування, одягу та інших

найнеобхідніших речей різним верствам міського населення.

Мета нашої статті полягає в тому, щоб на основі вивчених джерел, здобуків історіографії висвітлити питання про взаємини влади та суспільства, з'ясувати ставлення держави до нагальних проблем громадян, адекватність сприйняття союзним, республіканським та місцевим керівництвом реальних потреб населення України, а отже, і здійснення ними заходів щодо забезпечення населення хлібом на визволених територіях.

Виклад основного матеріалу. Налагодження стабільного функціонування джерел забезпечення міського населення, окрім базарів, вимагало часу, а людей треба було нагодувати вже в перші дні визволення. Тим більше, що чисельність міст почала зростати досить швидкими темпами, випереджаючи запланований приріст.

Перш за все налагоджувалося забезпечення хлібом, оскільки тоді він був найголовнішим продуктом харчування. Цим продуктом за картками постачалися всі без винятку міста, робітничі селища та майже все населення в них, тоді, як на м'ясо, рибу, крупу та макаронні вироби карткова система була введена не для всіх. Приватні торговці, працездатне населення, яке не влаштувалося на роботу, а також деякі інші категорії осіб згадані продукти за картками не отримували.

Протягом усього повоєнного періоду центральна та місцева влада докладала неабияких зусиль (хоча це не завжди їй вдавалось зробити), щоб налагодити безперебійне постачання міського населення хлібом, причому за повною нормою, зазначеною на картці. На відміну від усіх інших продуктів харчування, ця норма була не місячною, а денною, що вимагало чіткої роботи всіх організацій, пов'язаних із постачанням хліба. Карткові норми на хліб офіційно були диференційовані менше, ніж на інші продукти харчування. Так, для працюючих на виробництві вони коливалися у 1943-1944 рр. від 800 г на день – для першої категорії, до 600 г – для другої, службовці та утриманці отримували відповідно 500 і 400 г хліба на день [6, 166].

Треба констатувати, що в жодному з відомих досліджень не вдалося віднайти реальних норм постачання продуктами харчування всіх верств населення в повоєнний період у різних регіонах України. Навіть ґрунтовне академічне видання – багатомна «Історія Української РСР» подає як узагальнюючі такі норми, що, ймовірно, були чинними лише в окремих містах УРСР (Донбас, Дніпропетровщина). Доречно внести уточнення у цій сфері, завдяки реконструкції ситуації, здійсненій як за звітними документами, так і за бланками самих карток.

Варто відзначити, що особливе місце в постачанні хлібом займали індустріальні міста й постачалися за іншою, вищою шкалою, ніж решта міст України. При цьому і встановлених відповідними циркулярами норм для працівників одних і тих же галузей промисловості також часто-густо не дотримувались у різних регіонах СРСР.

Робітникам провідних галузей промисловості, які перевиконували плани, відповідно до постанови РНК СРСР від 20 жовтня 1943 р. додатково повинні були видавати ще 100 г хліба. Утім уже 15 листопада того ж року ця постанова була скасована у межах заходів з економії хліба, на що досить сміливо, зважаючи на

час, коли розгорталися ті події, відреагував секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, написавши листа самому Й. Сталіну. Він висловив стурбованість тим, що робітники аналогічних підприємств глибокого тилу СРСР отримують хліб за підвищеними нормами, тоді як люди на важкому виробництві прифронтових районів УРСР замість 550-600 г мають задовольнятися 500 г хліба на день. Автор листа просив союзний уряд скоротити розрив у реальних нормах хліба для визволених областей УРСР та інших регіонів СРСР, додаючи при цьому проект розпорядження, де поміж іншого пропонувалося: «...дозволити наркомторгу СРСР і РНК УРСР встановити у визволених областях УРСР такі норми постачання хліба на день: а) робітникам та інженерно-технічним працівникам, що працюють на поверхні у вугільній промисловості, – 700 г, б) робітникам і інженерно-технічним працівникам металургійної промисловості – 700 г, в) робітникам та інженерно-технічним працівникам особного виробництва найважливіших оборонних підприємств – 700 г, г) робітникам і інженерно-технічним працівникам лісової, торф'яної і рибної промисловості, що отримують хліб за диференційованими нормами: тим, що невиконують норми – 500 г, тим, що виконують норми, – 600 г, тим, що перевиконують норми – 700 г». Для виконання цього проекту автор листа просив відповідні союзні органи виділити додатково Українській РСР на грудень 1943 р. 1500 т борошна [10, 145-147].

Цей лист М.Хрущова був не останнім у низці численних клопотань, що направлялися до партійно-радянського керівництва СРСР з приводу функціонування карткової системи. Однак, не завжди висловлені в них пропозиції знаходили підтримку в центрі.

Що ж стосується якості хліба, то й він не завжди відповідав нормам, оскільки у найбільш напружені моменти, коли зерно не завозили вчасно, борошно заміняли сурогатними сумішами, схожими на пресовану тирсу, або додавали картопляне лушпиння, тощо.

Слід мати на увазі, що підготовка до постачання міст України хлібом та іншими продуктами харчування розпочиналася ще задовго до їх визволення. Тоді ж відбулося і те, що стало на весь досліджуваний період визначальним у забезпеченні цього регіону продуктами харчування та промисловими товарами і про що дотепер не згадувалось навіть побіжно в жодному з відомих фундаментальних та спеціальних досліджень, присвячених життю і побуту населення на визволеній території України у роки війни та у повоєнний період.

Визначаючи загальну постачальницьку політику або, іншими словами, концепцію забезпечення визволених областей УРСР хлібом і продуктами харчування, союзний уряд встановив досить чітку стратифікацію поміж індустріальними та сільськогосподарськими регіонами республіки. Це знайшло відображення у низці директивних документів і деталізовано у так званих планах-заявках на постачання. Про це можна дізнатися з внутрішнього листування між окремими відомствами та партійними органами.

Після визволення Харкова, коли більша частина України були ще окуповані, заступник РНК УРСР К.Караваєв, зобов'язуючи наркомів торгівлі, харчової

і легкої промисловості республіки скласти заявку до союзного керівництва на перспективне постачання цього та інших регіонів, наголосив на тому, що планування має відбуватися у розрахунку 40-50% до передвоєнної чисельності міського населення [164, 56]. Виконуючи поставлене завдання, заступник наркому торгівлі УРСР Холодніков у супроводжувальному листі до заявки, адресованого наркому торгівлі СРСР А. Любимову виклав концептуальні засади постачальницької політики, що були встановлені союзним керівництвом: «Контингент населення, прийнятний на постачання у плані-заявці по окремих областях, устанавлений з урахування руйнувань, завданих окремим містам, і особливими умовами (знаходження у прифронтовій смузі, фронтовій зоні та ін.)... Розрахунок здійснений диференційовано за більш високими розрахунковими нормами для Донбасу, середніми для Харківської області і більш низькими для Сумської, Чернігівської і Полтавської областей». При цьому наголошувалося, що промисловими товарами, зокрема, Полтавська область у IV кварталі 1943 р. має постачатися на 50% від того, що виділятиметься Донбасу [10, 55]. Зауважимо, що у плані-заявці щодо продуктів харчування заплановані норми постачання на Полтаву були насправді так меншими і становили третину від донецьких. Так, передбачалося отримувати на полтавчанина 5 г чаю на квартал (донецька норма на одну особу становила 16 г) при загальній нормі по містах – 25 г, жири відповідно – 150 проти 400 г, м'ясо і риба – 300 проти 1000 г, і так по всіх інших продуктах [10, 56-59].

У Москві зовні несхвально поставилися до такого надмірного аскетизму республіканської влади. На початку вересня 1943 р. заступник голови РНК СРСР А. Микоян розпорядився збільшити обсяги заявки для всіх згаданих вище областей ще на третину (окрім Полтавської), зазначивши виділити їй лише 20% від кількості, розрахованої для Донбасу, Харківської та Сумської областей [10, 97-99]. Отже, на прикладі Центральної України, наведені вище норми у розрахунку на одного полтавчанина в квартал були зменшені удвічі на папері, а в реальному житті забезпечення здійснювалося навіть нижче від цієї встановленої мізерної норми. Саме тому у подальшому, зважаючи на встановлені норми й обсяги поставок, треба мати на увазі, що Полтавська, як і інші області Центральної України (окрім хіба що столиці), забезпечувалася за нижчим рівнем.

Цілком усвідомлюючи вкрай скрутне становище, що склалося у той час із постачанням в Україні, і нагальну потребу першочергового забезпечення промислових центрів республіки, таке ставлення до Полтавщини виглядає дискримінаційним. Адже саме ця область у перші місяці після визволення, як і пізніше, утримувала першість у вивезенні власного зерна в інші регіони УРСР, зокрема у Донбас.

У контексті вищевказаного слід зазначити, що від моменту визволення Полтавська, Кіровоградська та Вінницька області мали певні зобов'язання-розрядку стосовно поставки до центральних фондів продовольчого зерна з власних запасів. До фонду Червоної армії Полтавщина лише за місяць відвантажила майже 25 тис. т продуктового зерна, про що звітував секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко на ім'я Г. Маленкова до Москви [11, 122]. У грудні 1943 р. до

Сталінської та Ворошиловградської областей за спущеним «згори» планом із цієї ж області необхідно було відправити 20 тис. т цього стратегічно важливого вантажу [10, 141].

У IV кварталі 1944 р. ці плани були значно збільшені і до них були включені вже Київська та Кіровоградська області. Обсяги вивезеного зерна з кожної з областей-донорів сягали 50-70 тис. т. Задля справедливості варто зауважити, що ці плани, принаймні взимку 1943 р. та навесні 1944 р., Полтавській області, як і іншим, не вдавалося виконати сповна. Щоправда, не через саботування або небажання, а через гострий брак пального, про що й направлялися стурбовані листи з місць до центру. Підготовлене до відвантаження зерно лежало на пунктах «Заготзерна», очікуючи на засоби транспортування.

Необхідно зауважити, що у жителів визволених областей не було жодної альтернативи стосовно постачання продуктового зерна до інших регіонів. Ще у вересні 1943 р. були встановлені жорсткі санкції за порушення порядку здачі зерна до державних фондів, що нагадувало 1932-1933 рр. 24 вересня 1943 р. було ухвалено постанову РНК СРСР про заборону продажу та обмін зерна, борошна та печеного хліба (до виконання плану хлібозаготівель) колгоспам, колгоспникам і одноосібним селянським господарствам. Спільним наказом Прокурора Союзу РСР і народного комісара юстиції №81/71 від 30 вересня 1943 р. «Про відповідальність за незаконну торгівлю хлібом до виконання плану хлібоздачі» встановлювалася відповідальність для голів колгоспів – судова за ст. 109 КК РСФСР і відповідник КК союзних республік (шість місяців позбавлення волі) і для селян – адміністративна (штраф 300 крб.) Термін слідства був скорочений до 10 днів [12, 69-70].

Принагідно нагадаємо, що визволеній навесні 1944 р. Вінниці близько п'яти місяців не постачали належним чином картки, що створювало значні труднощі у забезпеченні її жителів хлібом та іншими продуктами. Проте без зволікань і в цій області ввели дискримінаційні заходи стосовно її виробників хліба, заборонивши їм спеціальною постановою РНК СРСР від 2 вересня 1944 р. та Вінницького виконкому облради від 13 вересня 1944 р. продавати зерно, борошно і печений хліб. Ці санкції обумовлювалися тим, що Вінниччина відставала в обов'язковій хлібоздачі центру, але на базарах траплялися випадки продажу зерна. Місцевій владі приписувалося «розгорнути рішучу боротьбу зі «спекулянтами» [13, 44]. Аналізуючи ситуацію, що склалася у цій області, виникають певні запитання. Чому обласний центр регіону – виробник зерна протягом декількох місяців не забезпечувався належним чином ним же виробленим продуктом – хлібом? Вкотре в нашій історії саме хлібороба змушували затягати міцніше паски і називали «спекулянтами» селян, які продавали своє зерно.

Окрім продуктового зерна, Полтавська, Вінницька, Київська і Кіровоградська області виконували та перевиконували плани з відвантаження сушеної картоплі й інших овочів для Донбасу [10, 141; 14, 52-74; 15, 44, 90, 91, 98, 155], а також яєць – до Москви та Ленінграда протягом усього 1944 р. і в наступний час [15, 61]. Натомість на Полтавщину в повному обсязі ззовні надходила лише сіль, яка потрібна була для соління овочів.

Навіть побіжно торкнувшись асортименту та обсягів виконання держзамовлення з боку областей Центральної України, можна зрозуміти, що ця проблема є перспективною для окремого дослідження, з одного боку, з іншого – рельєфно постає питання: чому міське населення областей-донорів так кричуще обмежувалося у забезпеченні саме тими продуктами харчування, які вивозилися до інших регіонів республіки та СРСР. Усі тогочасні реалії, нагальна необхідність першочергового постачання індустріальних областей УРСР, про що вже йшлося вище, все ж не повинні були ставати приводом для такого бідунства, якого зазнавали городяни регіону, що годував і республіку, й інші райони СРСР.

Наприкінці 1943 р. у Києві та Полтаві, як і в інших містах, спостерігалися величезні черги за хлібом. Населення вистоювало у тих чергах годинами. Причини полягали в тому, що діючі пекарні не були повністю завантажені роботою внаслідок нестачі транспортних засобів: часто борошно та паливо підвозилися з запізненням і в недостатній кількості. Необхідно було щоденно випікати 100 т хліба, а фактично випікалося 72–75 т [10, 141].

Напружено залишалась ситуація з постачанням хліба за картками і в наступний час, коли всі області України були визволені від гітлерівської окупації, а відтак і збільшилася кількість споживачів у них. Навесні, влітку і восени 1944 р. фіксувалися непоодинокі випадки, коли борошна не вистачало для того, щоб забезпечити хлібом населення, і це було не дивно, оскільки за довідкою завідувача відділу легкої і харчової промисловості ЦК КП(б)У Лактіонова, підготовленою для Д. Коротченка, на лютий-березень лише Київ з усіх визволених міст України отримав 100% борошна. Натомість Полтавська область одержала тільки 49,1% [15, 266]. Даних по Вінницькій і Кіровоградській та ряду інших областей у довідці, з цілком зрозумілих причин, не наведено.

У довідці про стан забезпечення хлібом робітників підприємств Наркомчормету в м. Черкаси інструктор відділу легкої і харчової промисловості ЦК КП(б)У змушений був виправдовуватися перед союзним керівництвом за незадовільне отоварювання хлібних карток працюючих у цій важливій галузі промисловості, яке було зафіксоване влітку 1944 р., і доповідати про заходи, вжиті для нормалізації ситуації [16, 28].

Така ж ситуація склалась у червні 1944 р. і у Вінниці, де протягом місяця населення майже не отримувало хліба через відсутність борошна на хлібопекарських підприємствах і відсутність пального, що було зафіксоване у спільній постанові Вінницької обласної ради депутатів трудящих та обкому партії. Проте проблема полягала не лише у відсутності запасу борошна, але і в тому, що до Вінницької області на весь червень було виділено всього 700 т зерна за потреби 2332 т, тобто менше третини від необхідного. Партійне керівництво області, намагаючись вирішити проблему з постачанням в області в цілому і Вінниці зокрема, звернулось до РНК УРСР із клопотанням про збільшення місячної норми хоча б на 300 т (при потребі удвічі більшій), а також дозволити мати на Вінницькому хлібозаводі місячний запас борошна і систематизувати завезення пального [17, 26-26 зв.]. Завідувач відділу легкої та харчової промисловості ЦК КП(б)У Лактіонов написав листа до Д. Коротченка з

пропозицією виділити Вінниччині додатково на червень 150 т борошна. Коротченко ж своєю резолюцією скоротив кількість зерна до 100 т, залишивши обсяги постачання на рівні третини від необхідного [17, 26-26зв.; 148].

В одній з урядових телеграм у жовтні 1944 р. М. Хрущов писав до Москви, що союзний наркомат торгівлі місяць від місяця недодає Україні борошна з ринкових фондів, унаслідок чого у деяких областях родини військовослужбовців, робітники, учителі та інші не забезпечуються хлібом. Окрім цього, зазначалося, що обсяги картоплі, запланованої у якості домішок до хліба, зокрема у жовтні 1944 р. зовсім не виділені, оскільки «заброньовані для потреб армії». Тому М. Хрущов особисто просив В. Молотова скасувати «домішки картоплі і виділити додатково у жовтні 8 560 тонн борошна» для визволених районів України [18, 16].

З погляду продовольчого постачання населення визволених районів під час війни в цілому і хлібом, зокрема, 1943-1944 рр. були найскладнішими. Втім, незважаючи на усі численні негаразди, в ім'я справедливості слід все ж зазначити, що у ті скрутні часи хліб був одним із продуктів, який надходив до столу споживача здебільшого щоденно. Купити хліб можна було і у комерційній торгівлі та на базарі, де він був дуже дорогий. Ціна пайкового житнього хліба – основного продукту для більшості населення визволених міст України під час війни і в перші повоєнні роки у різних регіонах коливалась від 75 коп. до 1 руб. 15 коп. за 1 кг. А його комерційна ціна становила 8-10 руб. за кілограм [19, 12-13].

Забезпечення міського населення іншими продуктами харчування налагоджувалось не так оперативно, проте плани також складали ще задовго до визволення того чи іншого населеного пункту. Це був той випадок, коли централізована система виявляла свої позитивні риси, оскільки в умовах війни та повоєнної руйни це була єдина можливість хоча б помінімуму забезпечити громадян продуктами харчування.

На початок 1945 р. централізоване нормоване постачання продуктів харчування в цілому, так і хліба зокрема, жителям визволених територій України, порівняно з попереднім роком, принаймні на папері, покращилося. У їх раціоні вже були присутніми не лише хліб, а й м'ясо, жири і навіть сир, про що свідчать архівні документи [120, 165-178]. Разом із тим, уже вкотре заплановані обсяги продовольства не доходили до споживачів у повному обсязі. Реальна картина була далекою від ідеалу.

Висновки. Отже, забезпечення населення хлібом в ряді міст України проходило зі значними труднощами, пов'язаними з організаційними заходами, браком продовольства, промислових товарів, а також пального та паперу. Запроваджена у містах України карткова система мала забезпечити гарантований мінімум, у першу чергу хліба. Але асортимент пайкових продуктів був досить скромним, а якість – низькою. Випікаючи хліб, у борошно додавали різноманітні домішки, які складали від 25 до 40%.

Варто окремо відзначити диференційований підхід в забезпеченні продовольством: населення великих індустріальних центрів та регіонів постачалося краще, ніж жителі України, які були віднесені урядом до

мешканців «сільськогосподарських регіонів». Існуючі до війни постачальницькі пропорції через об'єктивні обставини, пов'язані з війною, були змінені у бік суттєвого зменшення рівня забезпечення громадян.

Список використаної літератури та джерел

1. Блок М. Апология истории или Ремесло историка / М. Блок ; пер. с фр. – изд 2-е доп. – М.: Наука, 1986. – 254 с.
2. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр ; пер. с фр. – М.: Наука, 1991. – 629 с.
3. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) : в 12 т. / М. В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 335 с. (Україна крізь віки – Т.12)
4. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К., Альтернативи, 1999. – 304 с.
5. Турченко Ф. Г. Новейшая история Украины / Ф. Г. Турченко. – К.: Генега, 1995. – Ч. I (1917–1945 гг.) – 343 с.
6. Вронська Т. В. Виживання міського населення України (1943–1945) / Т. В. Вронська // Друга світова війна і Україна : матеріали наукової конференції 27–28 квітня 1995 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С.177–182.
7. Вронська Т. В. Дія карткової системи в Україні у воєнні та перші повоєнні роки (1941–1947 рр.) / Т. В. Вронська / / Сторінки воєнної історії. Зб. наук. статей. Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 163–183.
8. Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) / Т. В. Вронська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 83 с.
9. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) [Рукопис] : дис. канд. іст. наук: 07.00.01 : захищена 22.09.2006 / О. Д. Ісайкіна ; наук кер. В. М. Даниленко; Ін-т історії України НАН України. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 240 с.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.78. – Спр.305. Справки и сведения отдела ЦК КП(б)У Наркомторга, треста Укррасшхирмасло в ЦК КП(б)У о выполнении плана работы предприятиями наркоматов пищевой мясо-молочной, рыбной, легкой и текстильной промышленности, о реализации продовольственных товаров и снабжении, о работе спиртзаводов и о строительстве шпигатной фабрики. Начало – апрель 1944 г., конец – декабрь 1944 г. – 51 л.
11. Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф.17. Материалы Центрального Комитета ВКП(б). – Оп.122. – Д.42. Докладные записки и письма ЦК КП(б)У, наркомата вооружения и легкой промышленности СССР о ходе выполнения постановления СНК СССР и ЦК о неотложных мерах по восстановлению народного хозяйства районов, освобожденных от немецко-фашистских захватчиков. Начало – февраль 1943 г., конец – декабрь 1943 г. – 143 л.
12. Государственный архив Российской Федерации. – Ф.9492. – Оп.1. – Д.452. Докладные записки о работе областных судовых органов. Начало – 1 января 1943 г., конец – 31 января 1945 р. – 103 л.
13. Державний архів Вінницької області, ф.Р-2700. Виконавчий комітет Вінницької області Ради народних депутатів. – Оп.7. – Спр.4. Постанови бюро Вінницького обкому КП України і облвиконкому. Початок – 28 квітня, кінець – 23 грудня 1944 р. – 112 арк.
14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1353. Докладные записки, информация, справки и переписка по вопросу снабжения населения продовольственными и промышленными товарами. Начало – 5 июля 1944 г., конец – 20 декабря 1944 г. – 108 л.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. Центральный комитет Коммунистической партии Украины. – Оп.30. – Спр.25. Справки о состоянии и работе пищевой

промышленности. Начало – 28 сентября 1943 г., конец – 10 ноября 1944 г. – 268 л.

16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.78. – Спр.90. Справки о снабжении трудящихся продуктами питания и промышленными товарами. Начало – 27 июня 1944 г., конец – 26 февраля 1946 г. – 327 л.

17. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1356. Справки, информации и переписка о состоянии торговли в областях УССР. Начало – 3 января 1944 г., конец – 28 ноября 1944 г. – 59 л.

18. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр. 51. Телеграммы тт. Хрущева, Коротченко по вопросу работы предприятий пищевой промышленности. Начало – 28 февраля 1944 г., конец – 16 октября 1944 г. – 17 л.

19. РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.3. – Спр.1061. Протоколы заседания Политбюро ЦК ВКП(б). Начало – сентябрь 1946 г., конец – октябрь 1946 г. – 312 л.

20. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.78. – Спр.310. Справки, сводки Наркомторга УССР и ЦК КП(б)У о ходе выполнения плана снабжения продовольственными товарами населения Украины и о работе Укрконсервтреста Наркомпищепрома СССР. Начало – январь 1945 г., конец – декабрь 1945 г. – 123 л.

References

1. Block M. (1986). *The Apology of History or the Craft of a Historian*. Moscow: Nauka (in Russ.)
2. Fevr L. (1991). *Fight for history*. Moscow: Nauka (in Russ.)
3. Koval M. V. (1991). *Ukraine in the Second World War and Great Patriotic War (1939–1945)*. Kyiv: *Alternatyvy* (in Ukr.)
4. Baran V. K. (1999). *Ukraine in the conditions of a systemic crisis (1946–1980)*. Kyiv: *Alternatyvy* (in Ukr.)
5. Turchenko F. G. (1995). *The newest history of Ukraine*. Kyiv: Geneza (in Ukr.)
6. Vronskaya T. V. (1995). *Survival of the urban population of Ukraine (1943–1945)*. *Druha svitova viyna i Ukrayina : materialy naukovoyi konferentsiyi (World War II and Ukraine: materials of the scientific conference)*, 177–182 (in Ukr.)
7. Vronskaya T. (1998). *The Action of the Card System in Ukraine in the War and First Post-War Years (1941–1947)*. *Storinky voyennoyi istoriyi (Pages of Military History)*, 2, 163–183 (in Ukr.)
8. Vronskaya T. V. (1995). *In conditions of war: life and life of the population of Ukrainian cities (1943–1945 years)*. Kyiv: *Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine* (in Ukr.)
9. Isaykina O. D. (2006). *Life and leisure of the urban population of Ukraine in the post-war period (1945–1955): diss. Cand. Essential Sciences: protected on September 22, 2006*. – Pereiaslav-Khmelnytsky (in Ukr.)
10. *Central State Archives of Public Associations of Ukraine, fund 1, description 78, archive file 305. Information and information from the Department of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) The Narkomtorg, the Ukraszshirmaslo Trust in the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) U on the fulfillment of the work plan for the food and milk, fish, light and textile industries, on the sale of foodstuffs and supply, the work of distilleries and the construction of a wine factory. The beginning – April 1944, the end – December 1944. – 51 p.*
11. *Russian State Archive of Social and Political History, fund 17. Materials of the Central Committee of the CPSU (B.), description 122, archive file 42. Memos and letters from the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks), the USSR People's Commissariat for Armament and Light Industry on the implementation of the decision of the Council of People's Commissars of the USSR and the Central Committee on urgent measures to restore the national economy of the regions liberated from the Nazi invaders. The beginning – February 1943, the end – December 1943. – 143 p.*
12. *The State Archives of the Russian Federation, fund 9492, description 1, archive file 452. Memorandum on the robot of regional ship bodies. The beginning – January 1, 1943, the end – January 31, 1945 p. – 103 p.*
13. *State Archives of Vinnytsia Region, fund P-2700. Executive*

Committee of the Vinnytsia Region Council of People's Deputies, description 7, archive file 4. Decisions of the Bureau of Vinnytsia Regional Committee of the CP of Ukraine and the regional executive committee. Beginning – April 28, end – December 23, 1944 – 112 p.

14. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, fund 1, description 23, archive file 1353. Detailed notes, information, certificates and correspondence on the issue of supplying the population with food and industrial goods. The beginning – July 5, 1944, the end – December 20, 1944. – 108 p.

15. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, fund 1. The Central Committee of the Communist Party of Ukraine, description 30, archive file 25. Information about the state and work of the food industry. The beginning – September 28, 1943, the end – November 10, 1944. – 268 p.

16. Central State Archives of Public Associations of Ukraine, fund 1, description 78, archive file. 90. Information about the supply of workers with food and industrial goods. The beginning – June 27, 1944, the end – February 26, 1946. – 327 p.

17. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, fund 1, description 23, archive file 1356. Information, information and correspondence on the state of trade in the regions of the Ukrainian SSR. The beginning – January 3, 1944, the end – November 28, 1944. – 59 p.

18. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, fund 1, description 30, archive file 51. – Telegrams vol. Khrushchev, Korotchenko on the work of food industry enterprises. The beginning – February 28, 1944, the end – October 16, 1944. – 17p.

19. Russian State Archive of Social and Political History, fund 17, description 3, archive file 1061. Minutes of the meeting of the Politburo of the Central Committee of the CPSU (B). The beginning – September 1946, the end – October 1946. – 312 p.

20. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, fund 1, description 78, archive file 310. References, summaries of the People's Commissariat of the Ukrainian SSR and the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) on the progress in the implementation of the plan for the supply of foodstuffs to the population of Ukraine and the work of the Ukrkopservtrest of the People's Commissariat for Food Industry of the USSR. The beginning – January 1945, the end – December 1945. – 123 p.

S. Halchenko

PECULIARITIES OF BREAD SUPPLY TO THE URBAN POPULATION OF POST-WAR UKRAINE (1943 – 1945)

French researchers Marc Bloch and Lucien Febvre preparing their fundamental works, where history of civilization was introduced through the description of ordinary people's everyday life, besides other components, paid attention to the problems of supply of food, clothing and other household goods to population. It permitted to perceive the historical process as humanized development of state and society.

The goal of the research is to introduce the aspects of relations between state and society, to find out the attitude of state towards its citizens' urgent problems, the adequacy of perception of real needs of population of Ukraine on the level of the Soviet Union, republican and local authorities, hence the ways they supplied the population of the liberated territories with bread, on the basis of investigated sources and achievements of historiography.

The principle of historicism together with scientific objectivity allowed the author not to be carried away by positivism, based on the large confidence to document and its idealization, but to set up real state of affairs in the liberated cities and towns of Ukraine after the occupation.

To solve the above listed goals, we applied general

scientific methods of logical analysis, generalization, statistical method, and special methods – problem-chronological, comparative-historical etc.

After the liberation of territories from the Nazi invaders, first of all, they were faced the task of establishing the provision of bread, as it was the main foodstuff. Bread was distributed by ration cards in all cities, towns, workers' townships among nearly all of their population, as for the rest of the food products ration card system was set up not for all citizens.

It should be mentioned that peculiar place in bread supply was taking by the industrial centres, where workers of key industries overfulfilled the norms, in accordance with the decree of CNC (The Council of People's Commissars) dated by October 20, 1943, such workers had to receive additional 100g of bread.

As for the quality of bread, it was not always in accordance with the standards, because in the most difficult moments, when grain did not bring in time, flour was changed for surrogate mixtures looked like pressed sawdust, or added potato peels etc.

Taking into account the general supply policy of liberated territories of the UkrSSR with provision of bread and other food products, the USSR government established precise stratification between industrial and agricultural regions of the republic. It was reflected in the series of directive documents and particularized in so-called supply planning applications. That was proved by the internal exchange of letters between governmental departments and party bodies.

The new series of documents from archives of the Russian Federation and Ukraine were added to scientific circulation in the defined chronological and territorial limits, we tried to give a thorough comprehensive analysis of conditions and ways of bread supply to population under the functioning of ration card system in the early post-war period.

Key words: bread, provisions, supply, population, norms, authority, ration card system.

УДК 94(477)«192»:316.334.55:394(045)

М. В. Захарченко

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

А. Г. Морозов

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ПОБУТ І ДОЗВІЛЛЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.*

У запропонованій статті на основі документальних джерел проаналізовано побут і дозвілля українського сільського населення в 20-х роках ХХ століття. З'ясовано якість житлово-побутових умов українського села, зокрема вказано на антисанітарні умови проживання селян. Подано характеристику таких видів дозвілля, як різноманітні форми газет.

Ключові слова: житло, побут, дозвілля, культосвітя робота, сельбуд, хата-читальня, газета.

Постановка проблеми. Житло – один із найбільш значущих компонентів традиційно-побутової культури будь-якого народу. Здавна хата для селянина стала всім: і оселею, і храмом, і рідним краєм. Для селянської родини вона й справді була Всесвітом, тим найкращим

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636).